

Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀσάλευτο θεμέλιο στὸν Κόντογλου

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ι. ΤΖΑΝΟΥ*

Α'. Ὁ ριζορθόδοξος¹ Φώτης Κόντογλου² (Κυδωνίες³ 1895 - Ἀθήνα 1965) ἂν καὶ συχνά, στὴ δευτέρῃ ὄριμῃ ἡλικίᾳ του συχνότερα, ἀφόριζε ὀτιδήποτε βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας, γιὰ παράδειγμα τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ, τὶς Ἐπιστῆμες ἢ τὴ λατινικὴ Δύση⁴, υἱοθετώντας κάποτε μέσα ἀπὸ τὰ γραπτά του ἀκραῖες θέσεις, παραμένει ὡστόσο ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους δημιουργοὺς τῆς γενιᾶς του, τόσο στὴ ζωγραφικὴ - ἀγιογραφία ὅσο καὶ στὴ λογοτεχνία. Κατὰ τὴν εὐστοχῆ παρατήρηση τοῦ Νίκου Καρούζου, ὁ Κόντογλου ἐκπροσωπεῖ τὸ «καλοθέλητο πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς καὶ λαϊκῆς Ἑλλάδας, ποὺ εἶχε συνταιριάσει τὴν κοιτρονίσια κουβέντα μὲ τὰ ἀγιωτικά μας», ἐνῶ τὸ ἔργο του, «μὲ ὅλη τὴ μονομέρεια τοῦ Ὁράματος, ἀστράφτει θυμὸ καὶ οἶνο τῆς Θείας Εὐχαριστίας»⁵.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κόντογλου εἶναι μοιρασμένο: στὸ ἀμιγῶς πεζογραφικὸ καὶ στὴν ἀρθρογραφία. Ἐδῶ γιὰ τὴν ὥρα μὲ ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ ἡ ἀρθρογραφία του καὶ εἰδικότερα τὰ ἀρθρα ποὺ περιλαμβάνει

* Ὁ κ. Εὐάγγελος Τζάνος εἶναι πεζογράφος.

1. Χαρακτηρισμὸ ποὺ τοῦ ἀπέδωσε ὁ Νίκος Καρούζος, βλ. Ν.Δ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, «Ὁ Φώτης Κόντογλου: ριζορθόδοξος», περ. *Σύνορο*, τχ. 36 (χειμῶνας 1965), σ. 106.

2. Ἡ, ὅπως προτιμοῦσε, Κόντογλου. Τὸ πατρικὸ του ἐπώνυμο ἦταν Ἀποστολέλης, Κόντογλου ἦταν τὸ ἐπώνυμο τῆς μητέρας του, τὸ ὁποῖο καὶ κράτησε ὡς φιλολογικὸ ψευδώνυμο. Ὡς Φ. Ἀποστολέλης ἔκανε στὸ ξεκίνημά του κάποιες δημοσιεύσεις· ἄλλο ψευδώνυμό του: Βιβλιοφάγος, βλ. ΚΥΡ. ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Νεοελληνικὰ φιλολογικὰ ψευδώνυμα*, 1800-1981 (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἑ.Λ.Γ.Α., 1983), σ. 186.

3. Τὸ Ἀἰβαλί.

4. Τὴν ἀποψή μου γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Κόντογλου στὸν ὀρθὸ λόγο διατύπωσα ἄλλοτε ἐπιγραμματικά: «Ὅπως δείχνουν τὰ γραφίματά του, ὁ Κόντογλου φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι ἕνας ἡλιακὸς συσσωρευτὴς πάνω στὸν θόλο μιᾶς ἐκκλησίας», βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ι. ΤΖΑΝΟΥ, «Περιστατικά τρέλας στὸν Κόντογλου», περ. *Μανδραγόρας*, τχ. 54 (Ἀπρίλιος 2016), σ. 78.

5. Ν.Δ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, «Ὁ Φώτης Κόντογλου: ριζορθόδοξος», ὁ.π., σ. 106.

νουν βίους αγίων, δηλαδή ὅσα μὲ τὸ ἀναγνωρίσιμο ὕφος τους θεμελιώνουν τὴν πίστη του. Ὁ Κόντογλου θεωροῦσε ὅτι τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ ἀσάλευτο θεμέλιο στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ Ὁρθοδοξία. Ἔτσι στὴν παρούσα μελέτη, ἔχοντας ὡς διαθέσιμο ὑλικὸ μία σειρά ἄρθρων του⁶, καταγράφω τὶς ἀναφορές του σὲ ἐδάφια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁷, ὥστε νὰ φανεῖ ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ περιεχομένου τῆς στὴν ἀποψή του αὐτή. Ταυτοχρόνως φαίνεται ἡ προτίμησή του σὲ συγκεκριμένα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ ὁποία ὀφείλεται εἴτε στὴν ἰδιοσυστασία του, εἴτε στὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντά του. Διευκρινίζω ὅτι καταγράφω ἀφ' ἑνὸς τὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κόντογλου διανθίζει τὸν λόγο του, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅσα χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐμπεριέχονται σὲ τρίτα κείμενα, τὰ ὁποῖα ὁ Κόντογλου ἐπιλέγει καὶ χρησιμοποιεῖ. Σὲ αὐτὴ τὴ δεύτερη περίπτωση γιὰ παράδειγμα ἐξιτορώντας τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν ἀπόστολο Πέτρο καὶ τὸν ἑκατόνταρχο Κορνήλιο, ὅπως παραδίδεται στὶς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* (10,1-33), σὲ συγκεκριμένο σημεῖο συσχετίζει τὴ σημασία τῶν ἀπαγορευμένων ἀπὸ τὸν Θεὸ τροφῶν γιὰ τὸν περιούσιο λαὸ μὲ ὅσα ἐντέλλονται στὸ *Λευϊτικόν* (11,1-48)⁸.

6. Ἦτοι: α) ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, 1993), Κώστας Σαρδελῆς, ἐπιμ. ἔκδ., πρόκειται γιὰ ἄρθρα δημοσιευμένα σὲ ἐφημερίδες καὶ κυρίως στὴν ἐφημερίδα *Ἐλευθερία*, β) ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, 2000), πρόκειται γιὰ ἄρθρα τῆς *Ἐλευθερίας* μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1951-1964. Ὡς συνήθως, τὰ βιβλία κοσμοῦνται μὲ σχέδια τοῦ Κόντογλου. Εἰδοποίηση: Γιὰ λόγους οἰκονομίας, στὶς ὑποσημειώσεις δὲν ἀναγράφω τοὺς τίτλους τῶν ἄρθρων. Κατὰ τὰ λοιπὰ, ὀφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως οἱ ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Κόντογλου δείχνουν ἀνοργάνωτες: ἐπαναλήψεις κειμένων κάτω ἀπὸ διαφορετικούς τίτλους βιβλίων, πληθώρα ἐκδοτῶν καὶ ἀπουσία ἐπιμέλειας. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐδῶ ἐπιλογή τῶν ἄρθρων ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ αὐτὴν τῶν βιβλίων.

7. Ἀνάλογη ἐργασία γιὰ τὸν Κόντογλου δὲν γνωρίζω· ὡστόσο ἔχω ὑπ' ὄψη μου τὴ μεταπτυχιακὴ ἐργασία τοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΝ. ΦΑΣΕΓΚΑ, *Ἡ Καινὴ Διαθήκη στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Φώτη Κόντογλου* (Θεσσαλονίκη 2011), δημοσιευμένη στὴ διαδικτυακὴ διεύθυνση: <http://ikee.lib.auth.gr/record/126772/files/GRI-2011-6853.pdf> (4/6/2016).

8. Τὰ ἐδάφια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἐδάφια τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας (Ἀθήνα: 2003). Τὰ ἐδάφια τῆς Καινῆς Διαθήκης, πρωτότυπης ἢ τῆς μετάφρασης στὴ δημοτικὴ, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας (Ἀθήνα: 2003). Ὅπως εἶναι γνωστό, πολλὰς ἴδιες φράσεις ἀπαντοῦν στὰ βιβλία τόσο τῆς Παλαιᾶς ὅσο καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἀρχικὰ ἔκανα τὴ σκέψη νὰ κατα-

Ἐντούτοις πρέπει νὰ ἐπισημάνω ὅτι τὸν Κόντογλου τὸν ἀπασχολοῦν ἰδιαιτέρως τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς καὶ τὰ ἁγιοπατερικὰ κείμενα. Στὰ βιβλία του *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο* καὶ *Γίγαντες ταπεινοί* βρίσκονται διάσπαρτα τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ὅπως τὰ κατέγραψαν οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς καὶ κυρίως ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς· γιὰ παράδειγμα στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο ὁ Κόντογλου περικλείει μέσα του τὴ φράση: «Ἴδου ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδὸν σου ἔμπροσθέν σου» (Λουκ. 7,27)⁹.

Σὲ χωριστὸ ἄρθρο του ἀσχολεῖται μὲ τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη, ἐνῶ ἐπανελημμένως ἀναφέρεται στὸν ἀπόστολο Παῦλο, παραθέτοντας χωρία ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες, δείχνει τὴν προτίμησή του στὸν ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κλίμακος¹⁰, τὸν ὄσιο Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο καὶ τὸν ὄσιο Ἰσαὰκ τὸν Σύρο, γράφοντας τὸ ἐγκώμιό τους· ὅπως καὶ ἄλλοῦ, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἀσχολεῖται μὲ τὸ κήρυγμά τους ἐκτεταμένα. Συγκεκριμένα, γιὰ τὸν ὄσιο Συμεὼν γράφει χαρακτηριστικά: «Αὐτὸς ὁ Ἅγιος, πού πολεμήθηκε πολὺ στὴ ζωὴ του ἀπὸ τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους, καὶ περιφρονήθηκε σὰν ἀγράμματος ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους τοῦ καιροῦ του, τιμήθηκε καὶ ζωντανός, ἀλλὰ περισσότερο μετὰ τὸ θάνατό του, πού ἔλαμψε μὲ τὰ συγγράμματά του καὶ φώτισε τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὀνομάσθηκε Νέος Θεολόγος, κατὰ τὸ λόγο τοῦ προφήτη πού λέγει καὶ ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς αὐτῶν ἀναλάμψουσι καὶ ὡς σπινθῆρες ἐν καλάμῃ διαδραμοῦνται»¹¹.

γράφω τὸ σύνολο τῶν ἀναφορῶν, ὡστόσο τὴν ἀπέκλεισα ἐπειδὴ ἔκρινα ὅτι καὶ μία μόνο παραπομπὴ στὴν Ἁγία Γραφὴ ἀρκεῖ γιὰ νὰ γίνει κατανοητὴ ἡ πρόθεση καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Κόντογλου.

9. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 99. Σύμφωνα με τὸν Κόντογλου, πρβλ. *Ματ.* 3,1. Βλ. καὶ *Ἦσ.* 40,3.

10. Ὅπου σημειώνει: «Ἐγραψε μοναχὰ ἓνα βιβλίον, τὴ φημισμένη *Κλίμακα*. Τὰ λόγια του εἶναι σύντομα καὶ πυκνά, σὰν τὸν Νόμο πού ἔδωσε ὁ Θεὸς στὸν Μωυσῆ, ἀπάνω στὸ βουνὸ Χωρήβ», βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 24.

11. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 43. Τὸ χωρίο παραπέμπει στὸ παλαιοδιαθηκικό, ἂν καὶ ἐκτὸς τῆς ἑβραϊκῆς βίβλου: «Καὶ ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς αὐτῶν ἀναλάμψουσι καὶ ὡς σπινθῆρες ἐν καλάμῃ διαδραμοῦνται = Στὸ συγκεκριμένο χρόνο πού ὁ Θεὸς θὰ δώσει τὴν ἀνταμοιβή του, ἡ λαμπρότητα τῶν εὐσεβῶν θὰ εἶναι μεγάλη. Θὰ γίνουν σπιθές πού θα πυρπολήσουν τὶς καλάμιές» (*Σοφ. Σολ.* 3,7).

Ἄκόμη ἀφιερώνει ἄρθρα στὸν Ἱλία τὸν Θεοβίτη ἢ τὸν Γρηγόριο τὸν Σιναίτη¹², ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα. Θὰ ἦταν ἀπρόσφορο νὰ παραθέσω τὸν κατάλογο μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων· ἄλλωστε ἀναφέρονται στὴν ὥρα τους, γι' αὐτὸ περιορίζομαι νὰ προσθέσω ὅτι ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὀρθόδοξους θεολόγους ὁ Κόντογλου ἐπικεντρώνει τὴν προσοχή του στὸν θεολόγο τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς Βλαντιμίρ Λόσκι, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει *σπουδαῖο*, συμφωνώντας μὲ τὴν ἀποψη του ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ Δύση καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία, «ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ξεχώρισε ποτὲ τὸν μυστικισμό ἀπὸ τὴ Θεολογία»¹³.

Β'. Ὁ Φώτης Κόντογλου ἀρθρογραφεῖ ὅπως ἓνας πιστὸς ὁμολογεῖ τὴν πίστη του¹⁴. Γι' αὐτὸ δὲν διστάζει διόλου νὰ ἐπαναλάβει τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὀρίζοντας ὑπὸ μία ἔννοια τὴν περὶ Θεοῦ ἀντίληψη. Ἔτσι ὁ Θεός, ὅπως φαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν ὄσιο Νεόφυτο τὸν Κύπριο¹⁵, εἶναι ὁ ἐλεύθερα Δημιουργὸς τοῦ κόσμου: «ἐν ἀρχῇ ἐποί-

12. Μεταφράζοντας τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Σιναίτη, σημειώνει τὸ χωρίο: «Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει τρόμο [...] ἔχει [...] τὸ φόβο πὸ βγαίνει ἀπὸ τὴ σοφία πὸ λέγεται κι' ἀρχὴ σοφίας», καὶ παραπέμπει ὁ ἴδιος στὸν Σολομώντα: «Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου» (Παρ. 1,7), βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 59. Πρβλ. «Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου» (Ψαλμ. 110,10). Τὸν στίχο τὸν μνημονεῖ καὶ στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Λουκά τὸν Στειρίτη, βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 128.

13. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 35. Ὁ Κόντογλου ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ ΛΟΣΚΙ, *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*. Γιὰ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τῶν θέσεων τοῦ ΛΟΣΚΙ, μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία του *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, *Ἡ θεὰ τοῦ Θεοῦ καὶ Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως, Ἡ σύνθεσις Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος, 2001).

14. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Κόντογλου γιὰ τὴ δημιουργία, συγγραφικὴ ἢ εἰκαστικὴ, ἡ Ἐλένη Σκοτεινιώτη σημειώνει τὸ ἑξῆς: «Στὴν ἀντίληψη τοῦ Κόντογλου κινήτρια δύναμη τῆς δημιουργίας εἶναι ἡ πίστη. Ὅταν ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς τοῦ καλλιτέχνη κλονίζονται ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀπιστία, δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ ἔργο μὲ δύναμη, ἔργο μὲ ὕφος», βλ. ΕΛΕΝΗΣ ΣΚΟΤΕΙΝΙΩΤΗ, «Οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀρχές τοῦ Κόντογλου· Σημειωτὸς καὶ κήρυκας τοῦ ἔργου του», περ. *Νέα Ἐστία*, ἔτ. ΟΒ', τμ. 143, τχ. 1700, 1 Μαΐου 1998, σ. 618.

15. Γιὰ τὸν ἅγιο Νεόφυτο ὁ Κόντογλου σημειώνει: «Κανένας ζωντανὸς ἄνθρωπος δὲν τὸν δίδαξε, γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ πεῖ κανένας πὸς ὁ ἅγιος Νεόφυτος εἶναι διδακτὸς Θεοῦ. Ὅ,τι ἔγραφε εἶναι γραμμένο μὲ τὸ δικὸ του τρόπο, εὐωδιασμένο ἀπὸ εὐλάβεια κι ἀπὸ φόβο Θεοῦ», βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 63. Πρβλ. «Καὶ πάντας τοὺς

πσεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν» (Γεν. 1,1)· ἐπιπλέον εἶναι ὁ ἀγαπητικὰ κτίστης ἑνὸς ὁμορφου, καλοῦ κόσμου: «ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς καὶ ὅτι εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι καλὰ λίαν»¹⁶. Βεβαίως, ἂν καὶ ὁ Θεὸς εὐχαριστήθηκε μὲ τὰ δημιουργήματά Του, δὲν ἔμεινε μακριὰ τους μετὰ ἀπὸ τὴ δημιουργία, ὅπως πιστεύουν διαφορτικὲς κοσμοθεωρίες ἀντίθετα βρίσκεται σὲ συνεχῆ κοινωνία μὲ αὐτά, δείχνοντάς τους, λόγῳ ἀγαθότητας, τὴ μερίμνά Του. Ὁ Θεὸς εἶναι Τριαδικός, ἔχει τρεῖς Ὑποστάσεις ἔτσι ὡς Πατὴρ φροντίζει τοὺς ἀνθρώπους πού πιστεύουν σὲ Αὐτὸν καὶ τοὺς ἀνταμείβει. Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλὲς ὁ Κόντογλου παραπέμπει στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸν παραλληλισμὸ ὅτι οὔτε ὁ Σολομὼν στολίστηκε τόσο μεγαλόπρεπα ὅσο τὰ ἀγριολούλουδα (Λουκ. 12,27-28)¹⁷. Στὸν ἄνθρωπο ἐναπόκειται ἡ ἐλεύθερη ἐπιλογή γιὰ τὸ ἂν θὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴ θεότητα στὴν αἰώνια ζωὴ ἢ γιὰ τὸ ἂν θὰ παραδοθεῖ στὴ φθορὰ καὶ στὸν θάνατο. Ἐπιλέγοντας τὴν ὁδὸ πρὸς τὴ θέωση, ὁ ἄνθρωπος δὲν ποιεῖται ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ ἐφήμερου κόσμου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ μοναδικὴ προσδοκία του εἶναι ἡ μετοχὴ του στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἀδιαφορεῖ μπροστὰ στὸν κίνδυνο, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ὁσία Θεοκτίστη ἡ Λεσβία πού ὅταν τὴν καταδίωκαν οἱ πειρατὲς «ἔλεγε μέσα τῆς τὰ λόγια τοῦ Δαυὶδ: Ἐὰν γὰρ καὶ πορευθῶ ἐν μέσῳ σκιᾶς θανάτου, οὐ φοβηθήσομαι κακὰ, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ»¹⁸, καὶ ἔτσι, ὅταν ἔρθε ἡ ὥρα τῆς ἀναχώρησής του, πρὶν τὴν κοίμησή του, ὁ ἄνθρωπος ἀναφωνεῖ, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ὁσῖος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε: «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός, εἰς χεῖράς σου παρατίθημι τὸ πνεῦμά μου»¹⁹.

Ὡς πρὸς τὸν ἕτερο τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Θεὸς διαλέγεται μὲ τὸν ἄνθρωπο, κυριαρχοῦν ἡ δοκιμασία καί, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ χωμάτινος ἄνθρωπος, ἡ τιμωρία. Ἀμφότερες οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ σκοπεύουν στὴν

υἱούς σου διδασκούς Θεοῦ καὶ ἐν πολλῇ εἰρήνῃ τὰ τέκνα σου = Ὅλα σου τὰ παιδιά ἀπ' τὸν Κύριο θὰ διδάσκονται καὶ θὰ ἔναι ἡ εὐτυχία τους μεγάλη» (Ἥσ. 54,13).

16. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 64. Πρβλ. «Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν» (Γέν. 1,31).

17. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 112.

18. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 137. «Ἐὰν πορευθῶ μὲς σὲ θανατερὸ σκοτάδι, κακὸ κανένα δὲ φοβᾶμαι, γιατί μαζί μου, Κύριε, εἶσ' ἐσύ» (Ψαλμ. 22,4). Στὸ κείμενο τῆς μετάφρασης πού χρησιμοποιοῦ σημειώνεται: «Τὸ ἔβρ. ἔχει σὲ κοιλάδα σκοτεινὴ, σ. 809.

19. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 50. Πρβλ. «Εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου· ἐλυτρώσω με, Κύριε ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας» (Ψαλμ. 30,6).

ἐλεύθερη ἐπιλογή τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου γιὰ ἔνωση μαζί Του. Ὁ Θεὸς δοκιμάζει τὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ τὸ κατὰ πόσον αὐτὴ παραμένει ἀκλόνητη στὴ δίνη τῆς καθημερινότητας καὶ στὶς ἀντιξοότητες τῶν ἡμερῶν: «Εἰσήγαγες ἡμᾶς εἰς τὴν παγίδα, ἔθου θλίψεις ἐπὶ τὸν νῶτον ἡμῶν», διατυπώνεται περιοδικὰ μὲ ποικίλες ἐκφράσεις στὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν*²⁰. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τιμωρός, ὁ ἄνθρωπος ἐρμηνεύει τὰ δεινὰ του, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὅτι ἀπορρέουν ἐξαιτίας τῆς ἀποξένωσης του ἀπὸ Αὐτόν, ὡς ἕνα εἶδος τιμωρίας. Ὑπὸ τὸ σχῆμα αὐτό, παρακοή - ποινή, ὁ ὄσιος Νεόφυτος ὁ Κύπριος ἔγραψε γιὰ τὸ νησί του: «Ἡ χώρα μας εἶναι σὰν τὴ θάλασσα πού ἔχει ἀγριεμένη ἀπὸ πολλὴ ἀνεμοζάλη. Καὶ μάλιστα ἡ συμφορὰ μας εἶναι χειρότερη κι ἀπὸ τὴν ἀγρία θάλασσα. Γιατὶ ἡ θάλασσα, σὰν περάσει ἡ ἀγριάδα της, ἔρχεται ἡ γαλήνη, ἐνῶ σ' ἐμᾶς ἡ φουρτούνα χειροτερεῦει κάθε μέρα κ' ἡ μανία της δὲν ἔχει τέλος. Στὸ *Λευϊτικὸ* εἶναι γραμμένα ὅσα βρῆκανε τὴ χώρα μας, πόλεμοι, σπάρσιμο χωρὶς ἀπολαβή, φάγωμα τῶν κόπων μας ἀπὸ τοὺς ὄχιτρούς μας. Κ' ἡ δύναμή μας γίνεκε τίποτα· κι' ἀπομείναμε λιγιστοί. *Πορευθήκατε σὲ μένα πλάγια, μᾶς λέγει ὁ Θεός, κ' ἐγὼ θὰ πορευθῶ σὲ σᾶς μὲ θυμὸ πλάγιον*»²¹. Στὸ ἴδιο πνεῦμα δοῦν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ἔλευσης τοῦ προφήτη Ἡλία. Ὁ Κόντογλου, γράφοντας τὸ ἄρθρο «Ὁ πύρινος ἅγιος, Ἡλίας ὁ Θεοβίτης», ἀντλεῖ τὸ ὕλικό του ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης *Βασιλειῶν Γ'* (17,2-22, 18,1-39 καὶ 19,1-21) καὶ *Βασιλειῶν Δ'* (2,13-14). Ἀπευθυνόμενος ὁ Θεὸς στὸν περιούσιο λαὸ Του λέγει: «Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστελῶ ὑμῖν Ἡλίαν τὸν Θεοβίτην, πρὶν ἢ ἔλθειν τὴν ἡμέραν Κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ»²², ἀποδεικνύοντας ξανά ὅτι τμηματικά, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Ἱστορίας, θὰ ἀποκαλύπτει τὶς προδιαγεγραμμένες προθέσεις Του γιὰ τὴν κτίσι»²³.

20. «Μᾶς ἔφερες μὲς στὴν παγίδα γιὰ νὰ πέσουμε, ἔβαλες φόρτωμα βαρὺ πάνω στὴ μέση μας» (Ψαλμ. 65,11), βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, «Νικόδημος Ἄγιορειτης, Ἕνας ἅγιος τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 71. Σημειωτέον, ὁ Νικόδημος χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἑλληνικὲς φράσεις, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὴν ὁμηρικὴ «ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων», σ. 72, ἢ τὴν ἀριστοτελικὴ «Μία χελιδὼν ἕαρ οὐ ποιεῖ», σ. 71.

21. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 66. Πρὸβλ. *Λευ.* 26,14-46.

22. «Ἐγὼ θὰ σᾶς στείλω τὸν Ἡλία τὸν προφήτη, προτοῦ ἔρθει ἡ μεγάλη καὶ φοβερὴ ἡμέρα, πού ἐγὼ ὁ Κύριος θὰ ἐπιφέρω τὴν τιμωρία μου» (*Ματθ.* 4,4), βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 85 καὶ 93.

23. Στὸ συγκεκριμένο ἄρθρο του ὁ Κόντογλου περιλαμβάνει μιὰ παραστατικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὸ βιβλίον *Σοφία (Ἰησοῦ υἱοῦ) Σειράχ*, ἀν καὶ ἐκτὸς τῆς ἐβραϊκῆς βίβλου: «Καὶ ἀνέστη Ἡλίας προφήτης ὡς πῦρ, καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο = Μετὰ ἐμφανίστηκε ὁ

“Ὅπως ὑπονοεῖται στήν Παλαιά Διαθήκη καί ὅπως φανερόνεται στήν Καινή, ἡ ἐπίγεια παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ συντελέσθηκε πρωτίτως γιά τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ ἀνθρώπου καί γιά τήν ἐν Χριστῷ σωτηρία του. Ὁ Κόντογλου, ἀναζητώντας τήν οὐσία τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, συντάσσεται μέ τὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, μέ τὴ χαρμόσυνη εἶδηση περὶ ἀναζωογόνησης, περὶ ἀνακαίνισις τῆς κτίσις καί γράφει μέ βάση τὰ λόγια τοῦ προφήτη Ἡσαΐα: «Ἀγαλλιάσθω ἡ ἔρημος καὶ ἀνθήτω ὡς κρίνον»²⁴. Πρὸς ἐπίρρωση τῶν λεγομένων του, καταφεύγει ἐκ νέου σὶς προφητεῖες τοῦ Ἡσαΐα: «Πνεῦμα Κυρίου ἐπ’ ἐμέ, οὗ εἶνεκεν ἔχρισέ με· εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεις καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν»²⁵. Ἄλλωστε, ὅπως καὶ ὁ ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε κηρύσσει: «Ὅλη ἡ οἰκουμένη ἦτανε τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸ λόγο ποῦ λέγει τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς»²⁶.

Γιὰ τὸν Κόντογλου ἡ Ἐνσάρκωση τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ καθιστᾷ τὸν Νόμο ἀνίσχυρο γιά τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς²⁷. Ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψής του, ἐνοποιεῖ δύο ἐντολές τοῦ Χριστοῦ. Ἡ πρώτη: «Εἰπώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος» (Ματθ. 5,38), ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ: «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ»²⁸, καὶ ἡ δευτέρη «Ἠκούσατε ὅτι ἐρῶρέθη, ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου» (Ματθ. 5,43), «ἀλλὰ ἐγὼ σᾶς λέγω ἀγαπᾶτε

²⁴ Ἡλίας ὁ προφήτης· ἦταν σὰν τὴ φωτιά κι ὁ λόγος του ἔκαιγε σὰν τὴ λαμπάδα» (Σοφ. Σειρ. 48,1), βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 87.

²⁴ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 33. Πρβλ. «Εὐφράνθητι, ἔρημος διψῶσα, ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ἀνθήτω ὡς κρίνον = Ἄς χαίρεται ἡ ἔρημος κι ὁ τόπος ὁ ξερὸς. Ἡ χέρσα γῆ ἄς ἀγάλλεται κι ὡς κρίνο ἄς λουλουδίξει» (Ἡσ. 35,1).

²⁵ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 107-108. Δηλαδή: «Τὸ Πνεῦμα μέ κατέχει Κυρίου τοῦ Θεοῦ, γιατί ὁ Κύριος μ’ ἔχρισε. Μ’ ἔστειλε μήνυμα χαρμόσυνο νὰ φέρω στοὺς φτωχοὺς, τοὺς τσακισμένους ψυχικά νὰ θεραπεύσω, στοὺς αἰχμαλώτους νὰ κηρύξω λευτεριά καὶ στοὺς φυλακισμένους τὴν ἀπαλλαγὴ τους» (Ἡσ. 61,1).

²⁶ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 46. Πρβλ. «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ = Τοῦ Κυρίου εἶν’ ἡ γῆ καὶ ὅ,τι τὴ γεμίζει· ἡ οἰκουμένη κι ὅσοι μένουσε σ’ αὐτήν» (Ψαλμ. 23,1).

²⁷ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 21.

²⁸ «Ἐγὼ ὁμῶς σᾶς λέω νὰ μὴ ἀντιστέκεστε στὸν κακὸ ἄνθρωπο» κ.έ. (Ματθ. 5,39-42).

τοὺς ἐχθροὺς σας, καλὸ λέτε γιὰ ἐκείνους ποὺ σᾶς καταριοῦνται, καλὸ κά-
νετε σὲ κείνους ποὺ σᾶς μισοῦν» (Ματθ. 5,44)²⁹.

Βεβαίως, ὁ ἀληθινὸς Θεὸς δὲν ἀφορᾷ μονάχα τὸν πιστὸ χριστιανό, ἐνδιαφέρει κι ἐκείνους ποὺ τὸν λατρεύουν χωρὶς νὰ Τὸν ἔχουν γνωρίσει. Γι' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους –ὁ Κόντογλου τοὺς ὀνομάζει *καθαρόψυχους*–, «ποὺ λατρεύουνε τὸ Θεὸ ἀπὸ τὴν καρδιά τους καὶ ποὺ τὸν γυρεύουνε χωρὶς νᾶχουνε ἀκούσει τίποτα γιὰ δαῦτον», ὅπως ὁ ἐκατόνταρχος Κορνήλιος, «εἶπε ὁ Ἰησοῦς: *ὅτι οἷς οὐκ ἀνηγγέλῃ περὶ αὐτοῦ, ὄφρονται, καὶ οἱ οὐκ ἀκν-
κόασι, συνήσουσι*»³⁰.

Γ. Εἶναι εὐκόλα παρατηρήσιμο ὅτι ὁ Κόντογλου δείχνει ἰδιαίτερη ἀγάπη στοὺς ὕμνους τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τοὺς μνημονεύει ἐξακολουθητικά, ἐκφράζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν εὐλάβειά του³¹, ὅπως ἐπίσης τὸ ὅτι διακατέχεται ἀπὸ ξεχωριστὸ σεβασμὸ γιὰ κάθε εἶδους προσευχή, εἴτε ὁμα-
δικὴ εἴτε προσωπικὴ εἴτε μεγαλόφωνη εἴτε νοερή. Μάλιστα στὸ ἄρθρο του «Τὸ Ἅγιον Ὄρος κ' οἱ γιορτές του» ἀναφέρεται ἐκτεταμένα στὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη, τὸν ψάλτη τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει *ἡδύ-*

29. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 21. Πρβλ. «Ὁφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός, κατάκαυμα ἀντὶ κατακάυματος, τραῦμα ἀντὶ τραύματος, μῶλωπα ἀντὶ μῶλωπος» (Ἐξ. 21, 24-25) καὶ «οὐκ ἐκδικᾶταί σου ἡ χεῖρ, καὶ οὐ μνηεῖς τοῖς υἱοῖς τοῦ λαοῦ σου, καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· ἐγὼ εἶμι Κύριος» (Λευ. 19, 18). Ἐδῶ προσθέτω τὴν παρατήρηση τοῦ Σωτηρίου Δεσπότη σχετικά μὲ τὴν ἐντολὴ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ»: «Παρερμηνευμένο εἶναι», γράφει ὁ Δεσπότης, «τὸ Ἐξ. 21, 22-24, τὸ ὁποῖο φέρεται ὅτι τεκμηριώνει ἡ Lex talionis (νόμος ἀντεκδίκησης): [...] ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός. Ἡ ἐντολὴ αὐτὴ δὲν ἀπευθύνεται στὸν παθόντα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἰσχύει τὸ οὐκ ἐκδικᾶταί σου ἡ χεῖρ [...] καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· Ἐγὼ εἶμι Κύριος! (Λευ. 19, 18· πρβλ. Δτ. 32, 35), ἀλλὰ στὸν ἔνοχο, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ἀποκαταστήσει τὸ θῦμα του ἀντὶ (tachat= *στή θέση*) τῆς πληγῆς ποὺ προκάλεσε, μὲ ἀποζημίωση ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν κριτὴ», βλ. Σ. ΔΕΣΠΟΤΗ, «Φιλοσοφικὴ ἠθικὴ καὶ χριστιανικὴ ἠθικὴ», στὸ Α. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Σ. ΔΕΣΠΟΤΗΣ, *Διαχρονικὲς συνιστώσες τῆς χριστιανικῆς θεολογίας στὴν Ὁρθοδοξία* (Πάτρα: Ἐκδόσεις Ἐ.Ἀ.Π., 2008), σ. 179-180.

30. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 114. Διπλαδὴ: «Ἐτοι θὰ ἐκπλαγοῦν γ' αὐτὸν ἀμέτρητα ἔθνη, καὶ βασιλιάδες ἄφωναί θὰ μείνουν» (Ἦσ. 52,15). Στὴ μετάφραση ποὺ χρησιμοποιοῦ ὑπάρχει ἡ σημείωση ὅτι τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο γράφει: «θὰ ραντίσει πολλὰ ἔθνη», σ. 1249.

31. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ παρέκβαση ὅτι στὰ δύο ἐξεταζόμενα βιβλία δὲν ἐντοπίσθηκε χωρίο ἀπὸ τὸ κατ' ἑξοκὴν ἄσμα.

λαλο³². Κάποτε παραλληλίζει τούς ύμνους τῆς καινοδιαθηκικῆς περιόδου μὲ τούς αἴνους καὶ τὰ ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, συμπεραίνοντας τὴν ἀχώριστη ἐνσωμάτωσή τους στὶς θεῖες ἀκολουθίες: «Μαζὶ μὲ τούς ύμνους», γράφει φανερόντας μας μία πτυχή τῆς τρόπου τινὰ θεολογίας του, «διαβάζονται καὶ κείμενα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως γίνεται κατὰ τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἄλλὰ αὐτὰ τὰ κείμενα, καὶ δίχως νὰ φέλνουνται, ἔχουνε χαρακτῆρα λειτουργικόν, ὅπως εἶναι οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαυΐδ, οἱ προφητεῖες καὶ τὰ ἄλλα ἀναγνώσματα, οἱ ἕξαισιες ἱστορίες τοῦ Ἰώβ, τοῦ Ἰωνᾶ καὶ τῶν Τριῶν Παίδων»³³.

Στὸ *Φῶς ἰλαρόν*, τὸ ποίημα τοῦ ἐπισκόπου Πηδαχθὸς Ἀθηνογένους, ὁ Κόντογλου ἔχει ἀφιερῶσει ἓνα ἄρθρο ἐνθερμῆς ὕψῆς. Θὰ τὸ χαρακτῆριζα ἀπὸ τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ ἄρθρα του ἀπὸ αὐτὰ πού ἐξετάζω ἐδῶ, ἰσχυριζόμενος τὴν ἀριτιότητά του τόσο ἀπὸ πλευρᾶς νοημάτων ὅσο καὶ ἐντεχνῆς ἔκφρασης. Σὲ μιὰ ἀποστροφὴ τοῦ λόγου του, γράφει συμπληρωματικά: «Κατὰ τὸν ἐσπερινό, μαζὶ μὲ τὸ *Φῶς ἰλαρόν* λένε τὸ Σαββατόβραδο καὶ τὸ *ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο*»³⁴ καὶ πιθανολογεῖ ὅτι «ἀπ’ αὐτὸ τὸ προκείμενο πῆρε καὶ λέγει ὁ εὐσεβῆς λαὸς μας *ὁ ἥλιος βασιλεψε*»³⁵. Συγκρίνοντας τούς ύμνους μὲ τὰ ἀναγνώσματα, παρατηρεῖ ὅτι τόσο τὰ τροπάρια ὅσο καὶ οἱ ψαλμοὶ προκαλοῦν στὸν πιστὸ τὰ ἴδια συναισθήματα. Αὐτὸ «φαίνεται τρανώτατα», γράφει ὡς ἐπιχείρημα, «ἀπὸ τὸ ὅτι μερικὲς φορὲς τὸ ἀνάγνωσμα γίνεται στὸ τέλος ὕμνωδία, ὅπως κατὰ τὸ Μέγα Σάββατο πού διαβάζεται ἡ ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων, καὶ στὸ τέλος φέλνουνε οἱ ψαλτάδες *Τὸν Κύριον ὕμνεῖτε καὶ ὑπερῡψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας* μαζὶ μὲ τούς στίχους πού ἔχει τὸ ἀνάγνωσμα»³⁶.

32. Βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 120.

33. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 41.

34. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 136. Πρβλ. «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο, ἐνεδύσατο Κύριος δύναμιν καὶ περιεζώσατο = Ὁ Κύριος εἶναι βασιλιάς, μεγαλοπρέπεια ντυμένος· ὁ Κύριος εἶναι δύναμη ζωσμένος· τὴν οἰκουμένην τὴ στεροῦναι νὰ μὴν κλονίζεται» (Ψαλμ. 92,1). Στὴ μετάφραση πού χρησιμοποιοῦ ὑπάρχει ἡ ὑποσημείωση: «Ὁ εἰσαγωγικὸς στί. ὑπάρχει μόνο στὴ μετ. τῶν Ο» (σ. 867).

35. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 136. Γιὰ τὸ *Φῶς ἰλαρόν* σημειώνει μὲ τὴν εὐχέρεια τοῦ ἀγιογράφου: «Φῶς τῆς ἀγίας δόξας! Φῶς τῆς ἀθανασίας! Πύρινες γλῶσσες τῆς Πεντηκοστῆς πού κατεβαίνουνε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ! Πύρινο ἀντιφέγγισμα, πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἀναμμένο ἀμάξι τοῦ Προφήτη Ἡλία!», βλ. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 136.

36. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλειτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 42. Πρβλ. «Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ

Ἐκ τῶν κορυφαίων ὕμνων τῆς θείας Λειτουργίας, ὁ κερουβικός, μεταφέρει τὸν πιστὸν στὴν οὐράνια σφαῖρα, ἐπιτρέποντάς του νὰ προγευτεῖ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὁ Κόντογλου στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Μ. Εὐθύμιο περιγράφει μιὰ θεοφάνεια μὲ τὴ μορφή πύρινης σινδόνης ἐνὸς ψαλλόταν τὸ κερουβικό καὶ ὑπερνίξει τὴν πρόπευσα συμπεριφορὰ τοῦ πιστοῦ πὸν παρακολουθεῖ: «*Μετὰ φόβου καὶ εὐλαβείας κατὰ τὴν τῆς συνάξεως ὥραν κατὰ τὴν κελεύουσαν ἐντολὴν εὐλαβεῖς ἔσεσθαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ καὶ μὴ καταφρονητάς*»³⁷.

Ἡ σύζευξη ὕμνων καὶ προσευχῆς ἀπὸ τὸν Κόντογλου καταγράφεται στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν ὅσιο Μελέτιο. Ὁ ὅσιος Μελέτιος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸν Κιθαιρῶνα, γράφει ὁ Κόντογλου, «εἶχε ὀλοένα τὴν ὕμνωδία στὸ στόμα του κ' ἔλεγε πρὶν μπεῖ στὴν ἐκκλησία: Ἄνοιξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης· εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς ἐξομολογήσομαι τῷ Κυρίῳ»³⁸. Ἐν ἐκκλησίαις εὐλογῆσω σε, Κύριε³⁹. Ἐσπέρας καὶ πρωὶ καὶ μεσημβρίας διηγῆσομαι καὶ ἀπαγγελῶ⁴⁰ τὰ θαυμάσιά σου. Ἐπάκτις τῆς ἡμέρας ἦνεσά σε⁴¹. Ὅλην τὴν ἡμέραν διεπέτασα πρὸς σε τὰς χεῖράς μου»⁴². Ὁ ἅγιος Μελέτιος «τὴ νύχτα ξαγρυπνοῦσε μὲ τὴν προσευχὴ κ' ὅποτε τὸν βίαζε ἡ ἀνάγκη τῆς φύσης, ξάπλωνε σὲ μιὰ ψάθα γιὰ λίγη ὥρα κ' ὕστερα σπκωνόταν κ' ἔλεγε τὸν ψαλμὸ τοῦ Δαυΐδ: Μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαι σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου»⁴³.

ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον· ὑμνεῖτε καὶ ὑπερψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας = Δοξᾶστε τὸν Κύριο ὅλα ἔσεῖς τὰ δημιουργήματά του· ἐξυμνήστε κὶ ἐξυψώστε τον γιὰ πάντα» (Δαν. Γ,34).

37. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 37. Πρβλ. «Καὶ εὐλαβεῖς ποιήσετε τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἀπὸ τῶν ἀκαθαρσιῶν αὐτῶν = Ἔτσι θα προφυλάξετε τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τῆς ἀκαθαρσίας τους» (Λευ. 15,31). Ἐμφάνιση ἀγγελικῶν δυνάμεων στὴ διάρκεια τοῦ κερουβικοῦ ὕμνου ἐνώπιον τοῦ ἁγιορείτη παπα-Τύχωνος τοῦ Ρώσου περιγράφονται στὰ σκόλια τοῦ Ἱερομονάχου Γρηγορίου, βλ. ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Ἡ Θεία Λειτουργία* (Ἅγιον Ὄρος: Ἐκδόσεις Ἱερὸν Κουτλουμουσιανὸν Κελλίον Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, 2014), σ. 224-225.

38. Πρβλ. «Ἄνοιξτε μοι τὶς πύλας τῆς δικαιοσύνης· νὰ μῶ καὶ νὰ δοξάσω τὸν Κύριο» (Ψαλμ. 117,19).

39. Πρβλ. «Σ' εὐλογῶ στὶς συνάξεις, Κύριε» (Ψαλμ. 25,12).

40. Πρβλ. «Βράδυ, πρωὶ καὶ μεσημέρι θρηνώ κὶ ἀναστενάζω» (Ψαλμ. 54,18).

41. «Ἐφτὰ φορὲς τὴ μέρα σὲ ὕμνω» (Ψαλμ. 118,164).

42. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 181. Πρβλ. «Ἐκέκραξα πρὸς σέ, Κύριε, ὅλην τὴν ἡμέραν, διεπέτασα πρὸς σέ τὰς χεῖράς μου = Ὅλη τὴ μέρα, Κύριε, σοῦ φώναζα, τὰ χέρια μου ἄπλωνα σ' ἐσένα» (Ψαλμ. 87,10).

43. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 181. Πρβλ. «Μεσονυχτίς σπκώνομαι νὰ σὲ δοξολογήσω γιὰ ὅσα δίκαια ἀποφάσεις» (Ψαλμ. 118,62).

Ἄλλα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἱλαροῦ φωτός, ὅταν τὰ σπίτια τῶν πιστῶν πληροῦν μὲ θεία χάρις, μὲ *ὁσμὴν εὐωδίας πνευματικῆς*⁴⁴, οἱ χριστιανοὶ προσεύχονται μὲ εὐφροσύνη, χωρὶς νὰ ἐπιηράζονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀπολαύσεων, δηλαδή, ἀπὸ τοὺς φυλασσόμενους *«μάταια καὶ ψευδῆ»*⁴⁵. Ὁ ἴδιος ὁ Κόντογλου καὶ ἡ οἰκογένειά του προσεύχονται ἀκατάπαυτα: *«Εἰρήνη πολλὴ τοῖς ἀγαπῶσι τὸν νόμον σου»*⁴⁶, *Κύριε. Πλοῦτον δὲ καὶ πενίαν μὴ μοι δῶς, σύνταξον δέ μοι τὰ δέοντα καὶ τὰ ἀντάρκη»*⁴⁷. Γιὰ τὸν Κόντογλου τὰ ὀφέλη τῆς προσευχῆς καὶ ἐκτὸς τῶν τόπων λατρείας εἶναι πολλαπλά: Θεωρεῖ ὅτι «ἡ χαρὰ τοῦ πιστοῦ εἶναι ἡ προσευχή, πού μ' αὐτὴ ἐκφράζει τὴν ἀγαλλίασή του γιὰ τὴ μακάρια ἐλπίδα πού ἀπόκτησε μὲ τὴν πίστη, κι' εὐχαριστεῖ τὸν Κύριο γιὰ τ' ἀτίμητα δῶρα του: Τί ἀνταποδώσωμεν τῷ Κυρίῳ περὶ πάντων ὧν ἀνταπέδωκεν ἡμῖν;»⁴⁸.

Ὁ Κόντογλου ἐπιστρέφει κάθε τόσο στὴ μεγάλη σημασία πού ἔχει ἡ προσευχή, εκμεταλλεζόμενος τὴν κατάλληλη εὐκαιρία, ὥστε νὰ ἐξάρει καὶ νὰ ἐπαινέσει τὰ εὐεργετήματά της. Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἄρθρο του «Ἐνας βαθὺς μυσταγωγός» μεταφέρει διεξοδικὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη γιὰ τὴ νοερὴ προσευχή: Νὰ μὴ σπκώνεται ὁ προσευχόμενος ἡσυχαστής, προτρέπει ὁ ὁσίου Γρηγόριος, ἐπειδὴ κουράστηκε ἢ «γιατιὶ ὁ νοῦς του ἔχει μέσα του κάποια νοερὴ βουὴ κι' εἶναι ὅλο-ένα κι' ἀδιάκοπα προσπλωμένος στὴν καρδιά· γιατί λέγει ὁ προφήτης: *Νά, πόνοι μὲ πιάσανε, σὰν τὴ γυναῖκα πού κοιλοπονᾷ»*⁴⁹. Προσθέτω ὅτι ὁ Κόντογλου, διηγούμενος τὸν βίο τοῦ προφήτη Ἡλία, πληροφορορεῖ ἀνά-

44. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 137.

45. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 138. Πρβλ. «Φυλασσόμενοι μάταια καὶ ψευδῆ ἔλεον αὐτῶν ἐγκατέλιπον = Ἐκεῖνοι πού λατρεύουν ψεύτικους θεοὺς θὰ χάσουν τὴν ἐμπιστοσύνη τους σ' αὐτοὺς» (Ἰων. 2,9).

46. «Πολλὴν εἰρήνην ἔχουν ὅσοι τὸν νόμο σου ἀγαποῦν» (Ψαλμ. 118,165).

47. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 138. «Φτώχεια νὰ μὴ μοῦ δώσεις μὰ οὔτε πλοῦτο· δίνε μου μόνο τὸ ἀπαραίτητο ψωμί» (Παρ. 24, (Μασ. Λ'), 8).

48. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 106. Πρβλ. «Λάβετε μεθ' ἑαυτῶν λόγους καὶ ἐπιστράφητε πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν ὑμῶν· εἶπατε αὐτῷ, ὅπως μὴ λάβητε ἀδικίαν καὶ λάβητε ἀγαθὰ, καὶ ἀνταποδώσωμεν καρπὸν χειλέων ἡμῶν = Στὸν Κύριο γυρίστε, μιλήστε του καὶ πεῖτε του: «Συγχώρησε τὴν ἀνομία μας ὅλη, δέξου τὸ δῶρό μας· ἀντὶ γιὰ ταύρους σοῦ προσφέρουμε τίς προσευχές μας» (Ἰσοπέ 14,3).

49. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 55. Πρβλ. «Ἐδίδες ἔλαβόν με ὡς τὴν τίκτουσαν = Μὲ ζῶσαν πόνοι σὰν τοὺς πόρους τῆς γυναίκας πού γεννᾷ» (Ἰσο. 21,3).

μεσα σὲ ἄλλα τοὺς ἀναγνώστες του ὅτι ὁ Ἥλιος «γνώριζε τὴν καρδιακὴ ἢ νοερὰ προσευχή»⁵⁰.

Δ'. Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, Κόντογλου δίχως καταγγελτικὸ λόγο δὲν νοεῖται. Πιθανῶς, ὁ Κόντογλου ἀσκεῖ ἐντονότατη ἕως ἀκραία κριτικὴ περισσότερο ἀπὸ φόβο μὴν ἀφανιστεῖ ἢ ὁμολογιακὴ του ταυτότητα⁵¹. Στὴ συνάφεια αὐτὴ ἐλέγχει τοὺς Ἰουδαίους τοῦ Νόμου –μολονότι ἐδῶ οἱ ἀναφορές του δὲν εἶναι πάντοτε εὐτυχεῖς, καθ' ὅσον ἐντοπίζονται κατὰ τὸν ἀλληγορικὸ τρόπο προτυπώσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης– γιὰ πλήρη ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀγαθά.

«Πρακτικοὶ ἦταν οἱ Ἑβραῖοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», γράφει στὸ ἄρθρο του «Τὸ ράσο καὶ τὰ γένεια»⁵², «κολλημένοι στὸ ἐπίγειο συμφέρον, καὶ γι' αὐτό, ὅσα τοὺς ὑποσχέθηκε ὁ Θεός, τὶς ἐπαγγελίες, τὶς καταλαβαίνανε γιὰ ὑλικὰ μὲ τὸ ὑλικὸ φρόνημά τους. Βούτυρο καὶ μέλι καὶ ξύγκι θὰ φάτε⁵³, θὰ σᾶς δώσω τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας⁵⁴, ἐγὼ θὰ σᾶς ὑψώσω ἀπάνω ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη καὶ θὰ εἴσατε ὁ περιούσιος λαός μου⁵⁵, θὰ εὐλογήσω τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον σας»⁵⁶.

Μολαταῦτα, ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Κόντογλου στρέφεται, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, κυρίως στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Οἱ τομεῖς, ἀποδέκτες τῶν κατακρίσεών του, τουλάχιστον στὰ βιβλία *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο* καὶ *Γίγαντες ταπει-*

50. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 55.

51. Σχετικὰ μὲ τὴν παρατήρηση αὐτή, ἂν καὶ δὲν ἀφορᾷ, ἐννοεῖται, ἀποκλειστικὰ τὸν Κόντογλου, βλ. τὴ συναγωγὴ ἄρθρων τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἔργα, Α' Ἐκκλησιολογικὰ μελετήματα* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος, 2016), Σταῦρος Γιαγκάζογλου, (ἐπιμ. ἔκδ.), σ. 82.

52. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 21.

53. Πρβλ. «Βούτυρον καὶ μέλι φάγεται = Θὰ τρώει ἀνθόγαλα καὶ μέλι», (*Ἦσ.* 7,15), ἢ «Καὶ ἔσται ἀπὸ τοῦ πλεῖστον ποιεῖν, γάλα, βούτυρον καὶ μέλι φάγεται πᾶς ὁ καταλειφθεὶς ἐπὶ τῆς γῆς = Καὶ τόσο πολὺ γάλα θὰ τοῦ δίνουν, ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ τρώει ἀνθόγαλο. Γιατὶ ὅσοι ἀπομείνουνε στὴ χώρα, μὲ ἀνθόγαλο καὶ μέλι θὰ τρέφονται», (*Ἦσ.* 7, 22).

54. Πρβλ. «Εἰσάξω γὰρ αὐτοὺς εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν, ἣν ὤμοσα τοῖς πατράσιν αὐτῶν δοῦναι αὐτοῖς, γῆν ἑέουσαν γάλα καὶ μέλι = Γιατὶ ἀφοῦ τοὺς ὀδηγήσω στὴ χώρα ποὺ τὴν ὑποσχέθηκα μὲ ὄγκο στοὺς προγόνους τους, ὅπου ρεεὶ γάλα καὶ μέλι» (*Δευτ.* 31,20).

55. «Ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν = Θὰ εἴστε δικοὶ μου, μόνον ἐσᾶς, ἀπ ὅλους τοὺς ἄλλους λαοὺς» (*Ἔξ.* 19, 5), ἢ «Καὶ δώσει σε Κύριος ὁ Θεός σου ὑπεράνω πάντων τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς = Ὁ Κύριος, ὁ Θεός σας θὰ σᾶς κάνει τὸ πρῶτο ἀπ' ὅλα τὰ ἔθνη τῆς γῆς» (*Δευτ.* 28,2).

56. «Καὶ εὐλογήσω τὸν ἄρτόν σου καὶ τὸν οἶνόν σου καὶ τὸ ὕδωρ σου = Κι ἐγὼ θὰ εὐλογήσω τὸ ψωμὶ ποὺ τρώτε καὶ τὸ νερὸ ποὺ πίνετε» (*Ἔξ.* 23,25).

νοί, είναι τέσσερις: α) Ὁ ὀρθόδοξος κληρικός, β) Οἱ σύγχρονοι θεολόγοι, γ) Ἡ λατρεία στὴ Δύση καὶ δ) Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος.

Ὁ Κόντογλου αἰτεῖται τὴν κάθαρση τοῦ κλήρου ἀπὸ τοὺς ἀνάξιους κληρικούς, θεωρώντας ὅτι κάτι τέτοιο θὰ μεταμόρφωνε τὴν Ἐκκλησία καὶ ἐπιπλέον θὰ ἀποκοῦσε τὴν ἔννοιά του τὸ ἀμὴν τοῦ λαοῦ. «Ὡς ἀγαπτὰ τὰ σκηνώματα τοῦ Κυρίου τῶν δυνάμεων», γράφει⁵⁷, πιστεύοντας ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκκαθάριση ἡ Ἐκκλησία θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκπληρῶνει τὴν ἀποστολή Της ὡς «κατάκαρπος ἐλαία»⁵⁸, διαφορετικὰ ὁ Κύριος θὰ ἀποστρέψει τὸ πρόσωπό Του ἀπὸ Αὐτήν. Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ Θεὸς δὲν θὰ ἐγκαταλείψει τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας Του, ὁ Κόντογλου παρακινεῖ τοὺς ἀναγνώστες του: «Ἄς κράξουμε μὲ κλαυθμὸ: Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν Σου ἀπὸ τοῦ λαοῦ σου, ὅτι θλίβεται. Ταχὺ ἐπάκουσον αὐτοῦ, τῇ Ἐκκλησίᾳ Σου καὶ λύτρωσον αὐτὴν»⁵⁹.

Στὸ θέμα τῆς ἐμφάνισης τῶν κληρικῶν καὶ γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ γενειάδα εἶναι ἀπαραίτητη, ὁ Κόντογλου ἀνατρέχει στὸν «Μωυσῆ» τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου, ὑποστηρίζοντας ὅτι «τὸ πόσο στολίζουν τὰ γένητα ἓνα ἱερὸ πρόσωπο καὶ τοῦ δίνουνε εὐπρέπεια καὶ πνευματικὸ ἀξίωμα, τὸ δείχνει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μωυσῆ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελο (Τὸ γράφω αὐτὸ γιὰ τοὺς δυτικὸπληκτους). Ἐνῶ κατὰ τὴν ἀρχαία παράδοση ὁ Μωυσῆς παριστάνεται σπανὸς μὲ λίγες ἀραιὲς τρίχες στὸ πηγούνι, ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, δηλ. ἓνας τεχνίτης κατόλικος, ποὺ ἔβλεπε γύρω τοὺς ξουρισμένους κληρικούς, τὸν ἔκανε μὲ μακρὰ καὶ μπλεγμένα γένητα καὶ μὲ πολλὰ σγουρὰ μαλλιά, γιὰ νὰ δώση χαρακτήρα ὑπερανθρώπου καὶ ἱερατικόν, ὅπως στὸν Σαβῶθ, στοὺς Πατριάρχες καὶ στ' ἄλλα σεβάσματα πρόσωπα τῆς Ἁγίας Γραφῆς»⁶⁰.

57. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 16. Πρβλ. «Ὡς ἀγαπτὰ τὰ σκηνώματά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων = Πόσο ἀγαπτοὶ εἶναι οἱ κῶροι τῆς λατρείας σου, Κύριε τοῦ σύμπαντος» (Ψαλμ. 83,2).

58. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 16. Πρβλ. «Ἐλαία κατάκαρπος» (Ψαλμ. 51,10).

59. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 18. Πρβλ. «Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπὸ τοῦ παιδός σου, ὅτι θλίβομαι, ταχὺ ἐπάκουσόν μου, πρόσχευε τῇ ψυχῇ μου καὶ λύτρωσαι αὐτήν = Καὶ μὴ κρύψεις τὴν παρουσία σου ἀπ' τὸν δοῦλό σου· ἐπειδὴ βρῖσκομαι σὲ θλίψη, γρήγορα ἀποκρίσου μου. Σίμωσε τὴν ψυχὴ μου, λύτρωσέ την» (Ψαλμ. 68,18-19).

60. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 28.

Ἐπικριτικὸς εἶναι καὶ μὲ κάποιους Ἑλλήνες θεολόγους μὲ σπουδὲς σὲ Πανεπιστήμια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὁ Κόντογλου θεωρεῖ ὅτι οἱ θεολόγοι αὐτοὶ ἀποκομίζουν ζημιολογὰ γνώση γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ὅτι ξεχνοῦν γιὰ ποιό σκοπὸ ἐργάζονται καὶ ὅτι «ἐξήλωσαν τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον, ἢ τοῦ Θεοῦ»⁶¹. Σπουδάζοντας στὴ Δύση, μοιάζουν νὰ πηγαίνουν νὰ πιοῦν νερὸ μέσα ἀπὸ «λάκκους συντετριμμένους οἱ οὐ δύναται ὕδωρ συνέχειν»⁶². Κατ' ἀκολουθίαν τὰ βιβλία τους εἶναι μᾶλλον βλαβερά, ἂν καὶ τὰ προτιμοῦν πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀσχολοῦνται σήμερα μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, δείχνοντας ἀδιαφορία πρὸς τὰ ἀγιοπατερικὰ κείμενα· γιὰ παράδειγμα, γιὰ τὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου: «Δὲν ἀκοῦμε τί λέγει ὁ Θεὸς μὲ τὸ στόμα τοῦ Προφήτη Ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, ἀλλ' ἢ ἐπὶ τὸν ταπεινὸν καὶ ἡσύχιον καὶ τρέμοντα τοὺς λόγους μου; Ποῦ νὰ ὑποπευθοῦμε τὸ μυστικὸ πλοῦτο ποὺ κρύβεται μέσα σὲ τέτοιες ἅγιες ψυχές»⁶³.

Ἐλέγχοντας τὴν Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν ἁγίων ἀπὸ τὴ λατρεία, ὁ Κόντογλου μᾶς προτρέπει στὴ μελέτη τῆς ζωῆς τῶν ἁγίων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὥστε μέσα ἀπὸ αὐτὴ «λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι [τόν] λόγον Κυρίου»⁶⁴.

Γιὰ τὸν Κόντογλου ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος βασανίζεται ἐπειδὴ ἔχει θεοποιήσει τὴ γνώση, ἀρνούμενος τὴν πίστη. «Ἡ ταραχὴ, ἡ ἀβεβαιότητα κ' ἡ ἀγωνία», γράφει στὸ ἄρθρο του «Ὁ ἅγιος Νικάνωρ καὶ τὸ μοναστήρι του στὴ Ζάμπορδα», «βασανίζουσε τοὺς σημερινοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν τοὺς ἀφήνουμε νὰ ἡσυχάσουνε, γιατί κατὰ τὸν Σολομῶντα: ὁ προστιθεὶς γνῶσιν προστίθησιν ἄλγημα, δηλ. ὅποιος πληθαίνει τὴ γνώση του πληθαίνει τὸν

61. Πρβλ. τὴ φράση «Ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢπερ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ» (Ἰωάνν. 12, 43), καθὼς καὶ τὴν προηγούμενη προφητεία τοῦ προφήτη Ἡσαΐα γιὰ τὸν Χριστό.

62. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὅ.π., σ. 38-39. Πρβλ. «Ἔρωξαν ἑαυτοῖς λάκκους συντετριμμένους, οἱ οὐ δυνήσονται ὕδωρ συνέχειν = Σκάψαν νὰ ἔχουνε δεξαμενὲς ρωγμὲς γεμάτες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συγκρατήσουν τὸ νερὸ» (Ἰερ. 2,13).

63. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὅ.π., σ. 185.

64. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὅ.π., σ. 78. Πρβλ. «Ἴδου ἡμέρα ἐρχονται, λέγει Κύριος, καὶ ἐξαποστελῶ λιμὸν ἐπὶ τὴν γῆν, οὐ λιμὸν ἄρτων οὐδὲ δίψαν ὕδατος, ἀλλὰ λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι τὸν λόγον Κυρίου = Ἔρχεται καιρὸς, λέει ὁ Κύριος, ποὺ θὰ στείλω στὴ χώρα μεγάλη ἀνέχεια. Οἱ ἄνθρωποι θὰ πεινᾶνε ἀλλὰ ὄχι γιὰ ψωμί καὶ θὰ διψᾶνε ἀλλὰ ὄχι γιὰ νερό· θὰ πεινᾶνε καὶ θὰ διψᾶνε γιὰ ν' ἀκούσουν κάποιο μῆνυμα ἀπὸ μένα» (Ἀμώς 8,11).

πόνο του»⁶⁵. Ὄνομάζει τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα Πύργο τῆς Βαβέλ, λόγῳ τοῦ μεγάλου ποσοστοῦ τῶν Εὐρωπαίων πολιτῶν ποὺ ἀγοράζουν ἀκίνητα στὴ χώρα μας, φέρνοντας μαζί τους «τὶς συνθήειές τους, τὶς γλῶσσες τους, τοὺς χοροὺς τους»⁶⁶, ἐνῶ τὴν ἴδια ὥρα σημαντικὰ κέντρα τῆς Ὁρθοδοξίας ἐγκαταλείπονται καὶ ἐρημώνουν· γιὰ παράδειγμα τὸ *μοναστηράκι τῆς Παλιοπαναγιᾶς τοῦ Τουρνικίου*: «Κλαίγει ἡ ψυχὴ σου βλέποντας αὐτὰ τὰ σεβάσματα κι' ἅγιασμένα χίτρια ρημαγμένα, παρατημένα στὴν ἀλυσμονιά, ἀσυμπόνετα, δίχως ἀγάπη. *Τίς δώσει (κεφαλῇ μου ὕδωρ καί) ὀφθαλμοῖς μου πηγὴν δακρῶν, καὶ κλαύσομαι τὸν λαόν (μου) τοῦτον;*» (Ἱερ. 9,1)⁶⁷.

Ε'. Ὁ Κόντογλου εἶναι κατὰ πρότυπο λόγο ἁγιογράφος· ἡ ζωγραφικὴ του ὑποστασιάζει τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, εἴτε πρόκειται γιὰ τὰ πεζὰ εἴτε γιὰ τὰ ἄρθρα του. Οἱ ἁγιογραφίες του βεβαίως, ἀπόδειξη τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ζωγράφου ἔναντι τοῦ λογοτέχνη, δὲν περιέχουν τὸ στοιχεῖο τῆς καταγγελίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἄρθρα του. Ἐδῶ ἀφοσιώνεται στὴ δημιουργία εἰκαστικῶν ἔργων ἀποκλειστικὰ μέσα ἀπὸ τὴ φόρμα τῆς ὀρθόδοξης Παράδοσης. Παρὰ τὶς κατοπινὲς μεταξὺ τους ἐπιφυλάξεις, κρίνω ἀπαραίτητο νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ Νίκος Καζαντζάκης περιηγούμενος κάποτε τὴν Πελοπόννησο συνάντησε τὸν Κόντογλου στὸν Μυστρά νὰ ἐργάζεται τελετουργικὰ στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλέπτου καὶ ἐντυπωσιάστηκε: «Μοῦ φάνηκε», γράφει ὀλόθερμα ὁ Καζαντζάκης, «σήμερα ποὺ μπῆκα, ὕστερα ἀπὸ τὸ βαρὺν ἥλιο, στὸ δροσερὸ ἐκκλησάκι τῆς Περιβλεπτος, πὼς ὁ Κόντογλου ἦταν κίολας στὴ μέση τῆς Παράδεισος. Γύρα του ἦταν ὅλοι οἱ ἄγγελοι κι οἱ ἀρχάγγελοι, ἀπὸ τὶς ρίζες ὡς τὴν κορφή οἱ τοῖχοι ἦταν πολύχρωμα, πολύτιμα ζωγραφισμένοι, σὰν παλιὰ κουρελιασμένα γεμάτα κεντίδια μεταξωτά»⁶⁸.

65. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 185. Πρβλ. «Ὅτι ἐν πλήθει σοφίας πλῆθος γνώσεως, καὶ ὁ προσπιθεὶς γνώσιν προσθήσει ἄλγημα = Γιατὶ στὴν πολλὴ σοφία, πολλὴ εἶναι καὶ ἡ λύπη· κι ὅσο κανεὶς γνωρίζει περισσότερα, τόσο καὶ περισσότερο ὑποφέρει» (Ἐκκλ. 1,18).

66. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο*, ὁ.π., σ. 92.

67. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 194.

68. ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, *Ταξιδεύοντας: Ἰταλία, Αἴγυπτος, Σινά, Ἱερουσαλήμ, Κύπρος, Μοριᾶς*, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἔθνος Ἀ.Ε., 2014), Νίκος Μαθιουδάκης, ἐπιμ. ἔκδ., κεφ. «Θνητοὶ καὶ ἀθάνατοι», σ. 297.

Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ πεζογραφία τοῦ Κόντογλου κινεῖται μεταξὺ λαογραφίας καὶ ἱστοριογραφίας, ἐνταγμένη πάντοτε στὴν ἔννοια τῆς ἑλληνικότητας, ὅπως ὁ ἴδιος τὴν εἶχε προσδιορίσει. Ὁ Καροῦζος διάβασε τὰ πεζὰ του ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς Ὁρθοδοξίας, ρίζα ὀλόκληρου τοῦ ἔργου του, καὶ ὑποστήριξε ὅτι «κι ὁ Πέδρο Κάζας ἀκόμη, ὀρθόδοξος εἶναι. Καὶ τὸν Ροβινσώνα Κροῦσο σὰν ὀρθόδοξο τὸν ἔβλεπε ὁ Κόντογλου»⁶⁹, καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου του, ὁ Π. Β. Πάσχος, μὲ τὴν πρόθεση τῆς ἀνακεφαλαίωσης τόσο τῆς ἀγιογραφίας ὅσο καὶ τῆς συγγραφῆς, τοῦ προσέδωσε τὸν ταιριαστὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ποιητῆ τῆς ἑλληνορθόδοξου παραδόσεως»⁷⁰.

Ἄν καὶ ἡ πυκνὴ ἀρθρογραφία τοῦ Κόντογλου δὲν ἔχει βρεῖ τὸν ἐκδοτικὸ δρόμο της, στὴν ἐποχὴ της κέρδισε τὸ ἐνδιαφέρον τουλάχιστον ἑνὸς συγκεκριμένου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Οἱ ἐπιφυλλίδες του μὲ τοὺς βίους τῶν ἁγίων ἐννοεῖται ὅτι δὲν κομίζουν κάποιο πρόσθετο στοιχεῖο, ὡστόσο χρωματίστηκαν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ματιά. Ὁ ἴδιος, μὲ τὴν εὐγλωττία ποὺ διέθετε, μᾶς ἀποκάλυψε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα συνοχῆς τῶν ἐπιφυλλίδων του: «Παρακαλῶ τοὺς ἀναγνώστες», γράφει στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν ὄσιο Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο, «ποὺ νοιώθουνε αὐτὰ ποὺ γράφονται σὲ τούτη τὴ στήλη, νὰ μὴν παραλείπουνε νὰ διαβάσουνε κανένα ἄρθρο, γιατί πολλὰ ἔχουνε μεγάλη σχέση τὸνα μὲ τᾶλλο»⁷¹.

Ἄπὸ τὰ δύο βιβλία ποὺ ἐξετάσθηκαν, δηλαδὴ *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο* καὶ *Γίγαντες ταπεινοί* –καὶ μὲ τὴν παραδοχή, ἡ ὁποία ἐνέχει θαυμασμό, ὅτι «δίκαιος ὡσπερ λέων πέποιθε, λέγει ὁ σοφὸς Σολομών. Κι' ἀληθινά, ὅλοι οἱ ἅγιοι σταθήκανε σὰν λιοντάρια στὴν πίστη τους»⁷²– ἐξάγονται τρία κατὰ τὴ γνώμη μου συμπεράσματα: Κατ' ἀρχὰς προκύπτει ἡ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ μεταπτωτικοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ θέωσή του. Ὁ ἄκτιστος Θεὸς σχεδίασε πρὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου τὴ σωτηρία τῆς κτίσης καὶ τὴν πραγματώνει διὰ τῶν τριῶν ὑποστάσεων Του. Τὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ ὕστερου ἰουδαϊκοῦ

69. Ν.Δ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, «Ὁ Φῶτις Κόντογλου: ριζορθόδοξος», ὁ.π., σ. 106.

70. Π.Β. ΠΑΣΧΟΥ, «Προλεγόμενα», βλ. τώρα στὸ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Εὐλογημένο κατὰ φύγιον* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἰ. Ἀγκυρα, 2015), σ. 19.

71. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 40.

72. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 133. Πρβλ. «Φεύγει ἀσεβὴς μηδενὸς διώκοντος, δίκαιος δὲ ὡσπερ λέων πέποιθε = Φεύγουν οἱ ἀσεβεῖς χωρὶς κανεὶς νὰ τοὺς καταδιώκει, ἐνῶ σὰν τὰ λιοντάρια θαρραλέοι εἶναι οἱ δίκαιοι» (*Παρ. Σολ.* 28,1).

προφητικοῦ λόγου περὶ τῆς ἐπερχόμενης Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν Ἐνσαρκωσὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ· συγχρόνως ὁ ἀναστημένος Ἰησοῦς σήμανε τὴν ἔναρξιν τῆς ἔσχατολογικῆς ἐποχῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ δὲν προσδοκοῦν ἀπλῶς τὴ μέλλουσα ζωὴ, ἀλλὰ «βιώνουν» ἤδη τὶς ἔσχατες ἡμέρες, προγεύονται αὐτὸ πού θὰ εἶναι καὶ ἀποτάσσουν τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου τούτου.

Κατὰ δεύτερον, συμπεραίνω ὅτι ὁ Κόντογλου προσπλώθηκε στὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν*, ἀποδεχόμενος ἔτσι τὸν προεξάρχοντα ρόλο τῆς λατρείας στὴν ὀρθόδοξη Παράδοσι. Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα λανθάνει ἡ βαρύτητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὕμνου στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῆς προσευχῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Κόντογλου, παρ' ὅτι οἰκτίρει τοὺς συγχρόνους τοῦ ἀρνησίθεου Ἑλλήνες, καλοτυχίξει μέσῳ τοῦ βιβλίου τῶν *Ψαλμῶν* –ἐδῶ διὰ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη– τοὺς ἐρευνῶντες τὴ Γραφὴ ἔνθεους: «ῶ! Καλότυχες οἱ γλῶσσες ποὺ μποροῦνε νὰ ποῦνε στὰ σημερινὰ χρόνια μαζί μὲ τὸν Δαυΐδ: Ἄγαθόν μοι (Κύριε) ὅτι ἐταπείνωσάς με ὅπως (ἰδῶ τὰ θαυμάσιά σου) (Ψαλμ. 118,71). Ἀπόστρεφον τοὺς ὀφθαλμούς μου τοῦ μὴ ἰδεῖν ματαιότητα (Ψαλμ. 118,37) ἐν τῷ μνησθῆναι με τῶν ἀγαπητῶν μου. Κύριος γινώσκει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων ὅτι εἰσὶ μάταιοι (Ψαλμ. 93,11). Μακάριος ὁ ἄνθρωπος, ὃν ἄν παιδεύσης, Κύριε, (Ψαλμ. 93,12) τοῦ πρᾶξναι αὐτὸν ἀφ' ἡμερῶν πονηρῶν (Ψαλμ. 93,13). Ἠγρύπνησα καὶ ἐγενόμην ὡς στρουθίον μονάζον ἐπὶ δώματος (Ψαλμ. 101,8)»⁷³.

Τὸ τρίτο συμπέρασμα ἀφορᾷ τὴν παιδευτικὴ ὄψη τῶν ἄρθρων τοῦ Κόντογλου. Μιὰ ἀπὸ τὶς προαιρέσεις του δηλαδὴ, μιὰ ἀπὸ τὶς ἀγωνίες του, εἶναι ὅπως συνάγεται ἡ κατήχησις τῶν ἀναγνωστῶν του στὸ ὀρθὸ δόγμα· ἔτσι προτρέπει σὲ ἀδιάλειπτη μελέτη τῶν Γραφῶν, θεωρῶντας ὅτι ἐκεῖνος ποὺ μελετᾷ τὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ τὰ ἔργα τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξιας νυχθημερόν, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Μ. Εὐθύμιος, «ἔσται ὡς καὶ τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων ὃ τὸν καρπὸν αὐτοῦ δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ»⁷⁴. Ἐν κατακλείδι, φαίνεται ὅτι ὁ Φῶτης Κόν-

73. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 190.

74. ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Γίγαντες ταπεινοί*, ὁ.π., σ. 34. Πρβλ. «Καὶ ἔσται ὡς τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων ὃ τὸν καρπὸν αὐτοῦ δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ = Γι' αὐτὸ σὰν δέντρο γίνεται πού εἶναι φυτευμένο ἐκεῖ πού τρέχουν τὰ νερά. Δίνει τοὺς καρπούς του στὸν καιρὸ του» (Ψαλμ. 1,3).

τογλου διαμέσου τῶν ἄρθρων του στα βιβλία *Τὸ ἀσάλευτο θεμέλιο* καὶ *Γίγαντες ταπεινοὶ* τάσσεται ὑπὲρ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστοῦ: «Ἔγνων ὅτι πάντα, ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεός, αὐτὰ ἔσται εἰς τὸν αἰῶνα· ἐπ' αὐτῷ οὐκ ἔστι προσθεῖναι, καὶ ἀπ' αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἀφελεῖν, καὶ ὁ Θεὸς ἐποίησεν, ἵνα φοβηθῶσιν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ» (Ἐκκλ. 3,14).